

XARAKTERLƏRDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR VƏ ONUN TƏDQIQINƏ DAİR

İsfəndiyar Novruzlu

***Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi
Məktəbinin professoru, psixologiya elmləri doktoru***

***Açar sözlər:** genealogiya, xalqın psixologiyası, xarakterin səviyyələri, xalqın ruhu.*

***Ключевые слова:** генелогия, психология народа, уровни характера, дух народа.*

***Key words:** genealogy, psychology of the nation, levels of personality, nation's spirit.*

Xarakterin tədqiq etmək cəhdləri hələ qədim zamanlardan olmuşdur. Xarakterin təsnifatı üzrə ilk cəhd Platona məxsusdur. O, etik prinsiplər əsasında xarakterin tipologiyasını yaratmışdır. “Xarakteristika” sözündən ilk dəfə qədim yunan filosofu Teofrast (eramızdan əvvəl) insanın əxlaqi keyfiyyətlərini üzə çıxartmaq üçün istifadə etmişdir. Teofrastdan sonra XVII əsrdə Labryuyer də xarakteristika sözündən insanın əxlaqi keyfiyyətləri üçün istifadə etmişdir.

Deməli, əvvəl xarakter termini insanın ictimai-əxlaqi vəziyyətini müəyyənləşdirmək üçün işlədilmişdir. XIX əsrdən isə psixoloji mənada işlədilməyə başlandı. A.Ben xarakterin intellektin fərdi xüsusiyyəti kimi, R.F.Lesqaft iradənin xüsusiyyəti kimi, Ribo hiss və iradənin xüsusiyyəti kimi vermişlər. Xarakterin tədqiqinə zəhəri görünüşün onun müəyyən şəxsiyyət tipinə məxsusluğu arasında bağlılıq haqqında elm-fizionomika əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

XIX əsrin birinci yarısında xarakter haqqında elm yaranmağa başladı. Frenologiyanın yaradıcısı Qall insan xarakterinin təşəkkül tapdığı 27 elementar psixi xüsusiyyətləri sadalayır, onların arasında artıq törəmə instinktləri, övlada məhəbbət, bağlılıq,

dostluq, dağıdıcı instinkt, mübarizəyə və özünümüdafiəyə meyilliyi qeyd etmək olar. XIX əsrin sonlarında xarakter problemi üzrə ilk maraqlı əsərlər kimi F.Cordonun “İnsanın genealogiya və bədəni nöqtəyi-nəzərdən xarakter” və F.Polanın “Xarakterin psixologiyası” kitabları meydana gəldi.

XX əsrdən başlayaraq, xarakterin müəyyən psixi prosesin xüsusiyyəti kimi deyil, bütövlükdə şəxsiyyətin xüsusiyyəti kimi izah etməyə çalışmışlar.

Xarakterin istiqamətlənməsinin fərqli cəhətləri dispoziisiya (A.Stern) fəaliyyətə təhrik etmə münasibətlərin əsası kimi açıqlanırdı.

XX əsrin əvvəllərində A.F.Lazurski ilk dəfə olaraq təkə insanın subyektiv xüsusiyyətlərini deyil, həm də onun dünyagörüşünü, ictimai baxışlarını nəzərə alan xarakterin psixososial təsnifatını yaratmağı təklif etdi. Lazurski insanın ətraf mühitdə uyğunlaşma dərəcəsindən və ətraf mühitin insana hansı dərəcədə təsir göstərməsindən asılı olaraq 3 psixoloji səviyyə ayırd edirdi: aşağı səviyyə-kifayət qədər uyğunlaşmaq qabiliyyətinə malik olmayan insanlar; ali səviyyə; yaradıcı səviyyə. O, ətraf mühiti dəyişən insandır. Bu üç uyğunlaşma və üstünlük səviyyələrini

nəzərə alma əsasında Lazurski xarakterin aşağıdakı təsnifatını təklif etmişdir: aşağı səviyyə; 1) ağıllı tip 2) affektiv, hərəkətli, xəyalpərəst 3) fəal tip, enerjili, inadkar. Orta səviyyə: 1) praktik olmayan nəzəriyyəçilər, idealistlər 2) praktiklər, idealistlər, alturistlər, ictimaiyyətçilər, hökmlülər. Ali səviyyə: Bu insanlara şüurluluq, ruhi duyğuların uzlaşması, ali insani ideallar xasdır.

Z.Freyd xarakterin formalaşmasında tam fərqli bir yanaşma yaratdı. Fərdi xarakterlərin tipologiyasını tədqiq edən Z.Freyd xarakterin strukturu ideyasını əsas götürərək sübut etmişdir ki, müəyyən əlamətlərdən əsas xarakterin formalaşdırılması formulunu çıxartmaq olar, həm də nəzərə almaq lazımdır ki, daimi əlamətlər ya dəyişilməyən ilkin impulsları, ya da onların sublimasiyasını və ya onların yaratdığı reaktiv törəmələrini təmsil edir. Z.Freyd xarakteri oral-passiv, oral-təcavüzkar, anal xarakterə və genital xarakterə ayırırdı. Müasir psixoanalitiklər, xüsusilə A.Louenin tipoloji modelində xarakterin aşağıdakı tiplərini ayırır: oral, mazoxist, əsəbi, fallik-narsis, şizoid. Müasir amerika psixologiyasında xarakter iki alternativ tərəfdən istifadə olunur: 1) Xarakter şəxsiyyətin əxlaqi və mənəvi baxışdır. 2) Xarakter şəxsiyyətin sübutlara nöqtəyinə nəzəridir. Kəttelə görə, xarakter insanın müəyyən münasibətlərdə davranışında özünü büruzə verən, şəxsiyyətin əldə etdiyi daha sabit zəruri xüsusiyyətlərin fərdi uyğunluğudur. Bunlar aşağıdakılardır: 1) özünə münasibət (tələbkarlığın, tənqidin, özünüqiymətləndirmənin dərki) 2) başqalarına münasibət (fərdilik və ya kollektivçilik, eqoizm və alturizm, qəddarlıq və ya xeyirxahlıq, laqeydlik və ya həssaslıq, kobudluq və ya nəzakət, yalançılıq və ya düzgünlük və s. 3) tapşırılan işə münasibət (tənbəllik və ya işgüzarlıq, səliqəlilik və pıntilik, təşəbbüskarlıq və passivlik, səbrlilik və səbrsizlik, məsuliyyətlik və məsuliyyətsizlik) 4) xarakterin iradi key-

fiyyətlərində öz əksini tapır (çətinlikləri, mənəvi və fiziki ağırları dəf etməyə hazır olmaq, sərbəstliyin, intizamın, inadkarlığın dərəcəsi). Ribo öz işlərində xarakterin əhəmiyyətini göstərərək və mənəvi inkişafının həqiqi bünövrəsini xarakterin yaratdığını etiraf edir.

Prof. College de France deyir ki, “Ağıl psixi təkamülün əlavə formasıdır. Onun əsas forması xarakterdir. Ağılın həddindən artıq inkişafı onun məhvinə gətirib çıxarır”.

İ.P.Pavlovun baş-beyin böyük yarım-kürələri qabığında cərəyan edən əsas sinir proseslərinin xassələrinə-oyanma və ləngimənin qüvvəsinə, müvazinətinə, mütəhərrikliyinə istinad edərək ali sinir fəaliyyəti tipləri haqqında irəli sürülən təlim insanın fərdi psixi xüsusiyyətlərinin, o cümlədən xarakterinin fizioloji əsaslarını şərh etmək imkanı verir. Pavlov adamları sinir prosesləri xassələrinə görə 4 tipə ayırmış və onların 4 temperament tipinə uyğun gəldiyini söyləmişdir.

Ç.Kerschensteynerin fikrincə, xarakter insan ruhunda sabitləşmiş prinsiplər vasitəsilə hər iradi davranışın tam və müəyyən olması ilə ruhun formalaşmış halıdır.

Allporta görə, xarakter, “insanın oturuşmuş, müstəqil şəxsiyyəti ilə çətinlikləri aradan qaldıran və hissi əsasları olan şəxsiyyət əlamətidir (yönüdür).

A.P.Çexov belə hesab edirdi ki, yazıçı sadəcə olaraq talant deyil, o həm də xarakterdir. A.Adler isə, xarakteri “həyatın məsələləri qarşısında insan ruhunda meydana gələn müxtəlif ifadə şəkilləri” olaraq qəbul edir və xarakterin anadangəlmə deyil, əksinə, sosial əsasları olan bir anlayış kimi nəzərdən keçirirdi. Xarakterin anadangəlmə, yoxsa sonradan qazanılma olması həmişə psixoloqlar arasında mübahisə doğurmuşdur. Bir çox psixoloqlar, o cümlədən A.Adler xarakterin genetikayla əlaqəsini göstərən heç bir əlamətə rast gəlmədiyini qeyd etmiş, bir qisim tədqiqatçılar isə xarakterin forma-

laşmasında genetikanı əsas götürmüşdür. Xarakterin formalaşması haqqında qədim zamanlardan iki mühüm nəzəriyyə formalaşmışdır. Bu nəzəriyyələr biogenetik və sosiogenetik nəzəriyyələrdir. Biogenetik nəzəriyyənin tərəfdarları düşünürlər ki, xarakterin inkişafı bioloji, irsi amillərdən asılıdır. Müasir alimlər belə hesab edirlər ki, uşaq yalnız zahiri görkəminə görə deyil, həm də xarakterinə görə müəyyən dərəcədə atasına və anasına oxşayır. Bunun səbəbi uşağın ata və anasından irsən keçən informasiyalara sahib olmasıdır. Deməli, xarakterin formalaşmasında irsi amillərin rolunu inkar etmək olmaz. Sosiogenetik nəzəriyyənin tərəfdarları isə xarakterin formalaşmasında əsas olaraq ictimai mühiti, təlim və tərbiyəni götürürlər. Sosioloji baxımdan xarakter insanın birlikləri, həyat təzi ilə əlaqəli olan və davranışlarında təzahür edən sabit, oturmuş düşüncə tərzinin məcmusudur.

Hər iki nəzəriyyəni birtərəfli adlandırmaq olar. Çünki xarakterin formalaşmasında həm irsi amillər, həm də sosioloji amillər birgə fəaliyyət göstərirlər.

Bunlarla yanaşı, "xarakterin" uşaqlıqdan formalaşmağa başlaması, uşaq dünyaya gəldikdə potensial olaraq xarakter əlamətlərini daşması, bunların bir qisminin psixoloji yetişkənlik, bir qisminin də ətraf mühitin təsiri ilə formalaşması, yenə də dəyişməyən xüsusiyyətlərin qalması haqqında yanaşmalar həqiqətə uyğundur. Bu baxımdan, V.Şternin irsiyyət və ictimai mühit faktorlarının bir-birinə mexaniki təsirindən ibarət olan konvergeniya nəzəriyyəsi maraqlıdır. Bu nəzəriyyəyə görə həm bioloji amillər-irsi informasiyalar, həm də ictimai amillər qazanılmış xarakterin formalaşmasına səbəb olur.

Xarakter haqqında yaranan təlimlərin və xarakterin məsələsinə yaranan marağın artması ilə yeni elm sahəsi xakteriologiya yaranmışdır. Xakteriologiya elmi psixologiya elmləri içərisində xüsusi əhəmiyyətə

malikdir. Çünki şəxsiyyətin mühüm tərkib hissəsi olan xarakter insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında başlıca amildir.

Rəyçi: prof. H.Əlizadə

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayramov Ə. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı, 1967.
2. Əlizadə Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı, 2001.
3. Алиев Б. Методология социально-психологическое исследования. Баку, 1995.
4. Kerschenstayner G. Xarakter kavramı və tərbiyəsi. Çev. H.F.Kanad. Ankara, 1977.
5. Adler A. İnsanı tanımaq sanatı. Çevirdi S. Başar. İstanbul, 1977.

И.Новрузлу

Национально-духовные ценности в характерах и об их исследованиях Резюме

Статья посвящена изучению патриотизма, национальных ценностей в характерах курсантов авиаторов. Основное внимание направлено на формирование новых ценностей у курсантов авиаторов.

I.Novruzlu

About the investigation of national-moral values in characters

Summary

In the article, it is spoken about the study of the sense of patriotism and national moral values in the characters of students-aviators. The main focus is made on formation of new values and new characteristics of patriotism in students-aviators.